

Social Cohesion and Development

Vol 4, No 1 (2009)

Labor Migration and Social Welfare

Informal domestic labour and migration: opportunity towards a different approach on the labour market

Θάνος Μαρούκης

doi: [10.12681/scad.8908](https://doi.org/10.12681/scad.8908)

Copyright © 2016, Θάνος Μαρούκης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Μαρούκης Θ. (2016). Informal domestic labour and migration: opportunity towards a different approach on the labour market. *Social Cohesion and Development*, 4(1), 95–108. <https://doi.org/10.12681/scad.8908>

Άτυπη οικιακή εργασία και μετανάστευση: ευκαιρία προς μια διαφορετική θεώρηση της αγοράς εργασίας

Θάνος Μαρούκης, *ΕΛΙΑΜΕΠ*

Informal domestic labour and migration: opportunity towards a different approach on the labour market

Thanos Maroukis, *ELIAMEP*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το παρόν άρθρο προτίθεται να δείξει ότι η περιθωριοποίηση της οικιακής εργασίας λειτουργεί ενάντια στις εργαζόμενες γυναίκες και την αγορά εργασίας. Είναι αμφισβητήσιμο αν και κατά όσο η σημερινή οικιακή εργασία εξυπηρετεί τις ανάγκες ενός ευέλικτου οικονομικού και κοινωνικού περιβάλλοντος. Στο επίκεντρο των συζητήσεων περί νέων, ευέλικτων μορφών οργάνωσης της εργασίας τείνουν συνήθως να βρίσκονται οικονομικοί τομείς με σημαντική προσφορά θέσεων εργασίας υψηλής εξειδίκευσης και προστιθέμενης αξίας. Όμως, η διάχυση των ευέλικτων σχημάτων απασχόλησης δεν έχει να κάνει μόνο με την αύξηση του μερίσματος των θέσεων υψηλών δεξιοτήτων στην αγορά εργασίας όσο με την δημιουργία υποδομών και αγορών ικανών να το απορροφήσουν. Σε αυτό το πλαίσιο συζητείται μια διαδρομή προς την βιωσιμότητα του περιθωριοποιημένου χώρου της οικιακής εργασίας. Κεντρικό σημείο έναρξης αυτής της συζήτησης είναι ότι η απαξίωση της οικιακής εργασίας είναι μια κοινωνική - και επομένως, διαχειρίσιμη, αναστρέψιμη - διαδικασία.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Άτυπη οικιακή εργασία, μετανάστριες, αγορές εργασίας στην Ελλάδα

ABSTRACT

This paper intends to show, that the current marginalization of domestic labour runs in the detriment of both the workers and the needs of the labour market. It is strongly contested whether domestic labour in its current form can meet the demands of a flexible and economic and social environment. At the core of discussions on new, flexible forms of organization of labour one usually finds economic sectors involving high skills and added value. However, the diffusion of flexible employment schemes is related not only with more high skill jobs in the labour market but also with the creation of infrastructures and niches able to support them. In this context, a pathway towards the viability of the marginalized niche of domestic labour is discussed. Key position in this venture is that the devaluation of domestic labour is the product of a social - and therefore manageable and reversible - process.

KEYWORDS: Informal domestic labour, migrant women, labour markets in Greece

1. Εισαγωγή

Το πρόβλημα στο οποίο επικεντρώνεται το άρθρο αυτό αφορά την διάσταση ανάμεσα στην ζήτηση της σημερινής μεταβιομηχανικής κοινωνίας για πιο διευρυμένες και εξελιγμένες υποδο-

μές αναπαραγωγής της εργασίας – και συγκεκριμένα, υπηρεσίες οικιακές και παροχής φροντίδας – και στην υπάρχουσα προσφορά αυτών των υπηρεσιών. Η ζήτηση για υπηρεσίες αναπαραγωγής της εργασίας στην Ελλάδα του 21ου αιώνα έχει διαφορετικά ποσοτικά αλλά και ποιοτικά χαρακτηριστικά από ό,τι είχε την δεκαετία του 1980 όταν τα “κεκτημένα” των κοινωνικών αγώνων και του συνδικαλισμού με νωπές ακόμα τις μνήμες από τον εκδημοκρατισμό της χώρας συναντήθηκαν με τα σημάδια της διεθνούς πετρελαϊκής κρίσης του 1973 στην ελληνική οικονομία¹. Νέα δεδομένα όπως η μαζική σε σχέση με το παρελθόν είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας, η μεγαλύτερη συμμετοχή του πληθυσμού στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, η αύξηση του κόστους της εργασίας σε μια κοινωνία όπου η αναλογία εργαζόμενων προς συνταξιούχους είναι αρνητική, η υποχώρηση της βιομηχανικής δραστηριότητας και ταυτόχρονη άνοδος της οικονομίας και παραοικονομίας των υπηρεσιών και της μικρομεσαίας επιχείρησης, διασταυρώνονται με παλαιότερα φαινόμενα (όπως το ελλειμματικό Κράτος Πρόνοιας). Υπό αυτό το πλαίσιο εντείνονται οι ανάγκες για πιο διευρυμένη και διαφοροποιημένη κοινωνική προστασία χωρίς όμως το ανάλογο αντίκρισμα. Η έλευση της μαζικής μετανάστευσης την δεκαετία του 1990 κυρίως από την Αλβανία και άλλες πρώην σοσιαλιστικές χώρες της Ανατολικής και Νότιο-ανατολικής Ευρώπης αποτέλεσε την σανίδα σωτηρίας για τις κοινωνικές και επαγγελματικές προσδοκίες των ελληνικών νοικοκυριών στις παραπάνω ασταθείς δημοσιονομικές συνθήκες. Όμως, η φθινή και αναλώσιμη εργατική δύναμη της μη νόμιμης μετανάστευσης της δεκαετίας του 1990 με τις από μηχανής-θεές μετανάστριες που παρέχουν τις υπηρεσίες τους στα ελληνικά νοικοκυριά (Lyberaki 2009) είναι ένα δεδομένο που ενδέχεται να φθίνει όσο οι μετανάστες/τριες νομιμοποιούν την εργασία και διαμονή τους στην χώρα, δικτυώνονται στις τοπικές αγορές εργασίας και κοινωνίες και “διεκδικούν” τα κοινωνικά και εργασιακά τους, τουλάχιστον, δικαιώματα. Από την άλλη, η εμπειρία μέχρι τώρα δείχνει ότι τα δικαιώματα που απορρέουν από την νόμιμη εργασία συχνά δεν διεκδικούνται από τους/τις μετανάστες/τριες. Όταν διεκδικούνται, αυτό πολλές φορές γίνεται μέσα σε ένα πλαίσιο άτυπων διαπραγματεύσεων με τις κοινωνικές συσσωματώσεις που διαμορφώνουν την πρόσβαση σε αυτά (Jordan, Strath & Triandafyllidou 2003, Κασσιμάτ & Ψημμένος 2004, Ψημμένος & Σκαμνάκης 2008).

Η υπέρβαση αυτής της ευάλωτης σύνδεσης προσφοράς και ζήτησης υπηρεσιών φροντίδας και οικιακών υπηρεσιών συνήθως θεωρείται ότι θα έλθει είτε από το Κράτος είτε από την τεχνολογία και τις υποτιθέμενες αυτο-εξισορροπητικές δυνάμεις της “ελεύθερης” αγοράς. Οι ενδιάμεσες προσεγγίσεις για την εξέλιξη της οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας από το σύστημα της μαζικής σε αυτό της just-in-time παραγωγής και εργασίας σχεδόν πάντα συζητώνται έχοντας κατά νου τις αγορές εργασίας υψηλής εξειδίκευσης και προστιθέμενης αξίας. Μία τέτοια προσέγγιση είναι η θεωρία της ευέλικτης εξειδίκευσης η οποία τονίζει την σημασία των κοινωνικών συνιστωσών της καινοτομίας στην παραγωγική διαδικασία (Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996). Δεν ασχολείται, όμως, με τις χαμηλού κοινωνικού κύρους και άτυπες αγορές εργασίας όπως αυτές της οικιακής εργασίας και των υπηρεσιών φροντίδας. Η έννοια της καινοτομίας συνδέεται δηλαδή περισσότερο με την τεχνολογική εξέλιξη αυτή καθαυτή ενώ οι κοινωνικές συντεταγμένες της διάχυσης της τεχνολογικής εξέλιξης στον οικονομικό ιστό μπαίνουν σε δεύτερη μοίρα. Η οργάνωση “οριζόντιων” αγορών εργασίας όπως αυτή της οικιακής εργασίας και των υπηρεσιών φροντίδας οι οποίες είναι απαραίτητες για την εύρυθμη λειτουργία των υπόλοιπων αγορών εργασίας θεωρείται ότι θα προκύψει αυτόματα από την υποτίθεται ουδέτερη διασταύρωση προσφοράς και ζήτησης. Αυτό το σημείο έρχεται να αντικρούσει το συγκεκριμένο άρθρο. Η επιλογή της Ελλάδας ως περίπτωσης συζήτησης του παραπάνω προβλήματος έχει το συγκριτικό πλεονέκτημα ότι πρόκειται για μια χώρα στην οποία ο συνδυασμός του παρελθόντος άτυπης οικιακής εργασίας και οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης αντανακλά πιο ξεκάθαρα τις κοινωνικές συντεταγμένες που περιθωριοποιούν τον συγκεκριμένο χώρο εργασίας.

Αυτό το άρθρο ξεκινά συζητώντας τις λειτουργικότητες, τα μονοπάτια και τα αδιέξοδα στα οποία έχει περιέλθει η οικιακή εργασία από την διασταύρωση της με το κοινωνικό φαινόμενο της μετανάστευσης. Για αυτό τον σκοπό χρησιμοποιούνται τα ευρήματα μιας πρόσφατης έρευνας πάνω στην αλβανική μετανάστευση η οποία εξετάζει την επίδραση των μεταβαλλόμενων χαρακτηριστικών της στο σημερινό σταυροδρόμι που βρίσκεται η ευρύτερη ελληνική αγορά εργασίας². Σε αυτό το πλαίσιο ανάλυσης αναδεικνύονται οι κοινωνικές παράμετροι διαμόρφωσης των εργασιακών σχέσεων του εξεταζόμενου επαγγέλματος τόσο από την πλευρά της ζήτησης όσο και της προσφοράς εργασίας. Έχοντας λοιπόν κατά νου το ότι το χαμηλό επίπεδο ειδίκευσης της οικιακής εργασίας είναι παράγωγο κοινωνικής δυναμικής, ο γραφών προχωρεί στην ικνηλάτηση των δρόμων μέσα από τους οποίους μπορεί να αντιστραφεί η διαδικασία απαξίωσης της. Να καταστεί, δηλαδή, το συγκεκριμένο επάγγελμα ανταγωνιστικό όχι λόγω της χαμηλότερης τιμής του αλλά λόγω της αναβάθμισης και διαφοροποίησης των υπηρεσιών του.

2. Άτυπη οικιακή εργασία και μετανάστευση: η περίπτωση της Ελλάδας

Σε αυτό το σημείο το άρθρο σκιαγραφεί την σχέση μετανάστευσης και οικιακής εργασίας στην Ελλάδα. Συζητά καταρχήν τις βάσεις στις οποίες αυτή η σχέση αναπαράγεται τόσο από την πλευρά των μεταναστών όσο και από την πλευρά της ζήτησης για αυτές τις υπηρεσίες. Σε ένα δεύτερο στάδιο, η προβολή αυτής της σχέσης σε μια μακρο-οικονομική κλίμακα (βλέπε Μαρούκης 2009) αναδεικνύει το κοινωνικό περίγραμμα που εγκλωβίζει αυτή την σχέση σε μια μη βιώσιμη διαδρομή.

Πρώτα συζητείται η διαμόρφωση της ζήτησης της οικιακής εργασίας των μεταναστριών στο πλαίσιο της ελληνικής αγοράς εργασίας. Η παροχή υπηρεσιών φροντίδας σε παιδιά, ηλικιωμένους και άλλες ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, και οι ευρύτερες οικιακές υπηρεσίες αντιμετωπίζονταν παραδοσιακά από την ελληνική κοινωνία ως παράπλευρες και δευτερεύουσες δουλειές σε σχέση με τα επαγγέλματα πρώτης γραμμής της επίσημης αγοράς εργασίας. Οι λύσεις, όμως, που η άτυπη οικιακή εργασία των μεταναστριών δίνει στα δημογραφικά, κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα μιας κοινωνίας που αλλάζει μόνο ασήμαντες δεν είναι. Πρώτον, οι χειρωνακτικές και χαμηλού κύρους εργασίες κατά κανόνα δεν προτιμούνται από τους/τις έλληνες/ίδες³. Η γενικότερη άνοδος του βιοτικού επιπέδου την τελευταία εικοσαετία έχει αλλάξει τις προσδοκίες των Ελληνίδων της επαρχίας που μέχρι την μεταπολίτευση ερχόντουσαν στην μεγαλούπολη ως οικιακές βοηθοί. Όπως και έχει διευρύνει την ελληνική μεσαία "τάξη" και επομένως την ζήτηση για οικιακές εργάτριες. Δεύτερον, η άλλοτε δεδομένη προσφορά "χειρών βοθηίας" διαμέσου της οικογένειας (γυναίκα, παπούς-γιαγιά) παρουσιάζει ελλείψεις λόγω της αλλαγής των δημογραφικών δεδομένων των νοικοκυριών⁴, και των ευρύτερων κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών⁵.

Καθώς η γυναίκα του νοικοκυριού σταδιακά παύει να είναι ο "αυτονόμος" διεκπεραιωτής των οικιακών εργασιών, ο ρόλος του οικιακού εργάτη θα έπρεπε να μετατρέπεται σε μεταβλητή καίριας σημασίας στην αναζήτηση ενός μοντέλου συμφιλίωσης της επαγγελματικής με την οικογενειακή ζωή. Ειδικά σε μια οικονομία των υπηρεσιών η συγκεκριμένη οικονομική δραστηριότητα θα περίμενε κανείς να παρουσιάζει αύξηση αποδοχών καθώς και διαφοροποίηση του παρεχόμενου προϊόντος. Όμως, δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Η αυξημένη εισαγωγή των γυναικών στην επίσημη αγορά εργασίας τις τελευταίες δεκαετίες θεωρητικά όφειλε να κάνει την άλλοτε δεδομένη (και αόρατη) οικιακή εργασία και παροχή υπηρεσιών φροντίδας όλο και πιο δυσεύρετη, εξεζητημένη και, τελικά, ακριβή. Ο ερχομός των μεταναστριών ανέβαλλε όμως μία τέτοια προοπτική και επιπλέον ώθησε τις

σχετικές εργασιακές διαπραγματεύσεις σε “υπόγειες” τροχιές (*underground economy*). Οι μετανάστριες έγιναν συνώνυμες με την συγκεκριμένη εργασία και κατά αυτό τον τρόπο όρισαν εκ νέου τις προδιαγραφές της και αναπαρήγαγαν την θέση της στον πυθμένα της ευρύτερης αγοράς εργασίας. Η ελληνική αγορά εργασίας *ζήτησε* κάτι πρόχειρο, γρήγορο και φθινό για να καλύψει τις ανάγκες αναπαραγωγής της και το βρήκε στο πρόσωπο των μεταναστριών κυρίως από πρώην σοσιαλιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων.

Δεν ήταν όμως μόνο αυτό. Το “μη επαγγελματικό” παρελθόν αυτού του επαγγέλματος επίσης εμπόδιζε και εμποδίζει την εξέλιξη του στην μεταβιομηχανική εποχή. Η κοινωνία δεν είναι έτοιμη να πληρώσει, και μάλιστα ακριβά, κάτι για το οποίο παλαιότερα πλήρωνε και ζητούσε να πληρωθεί είτε καθόλου είτε μηδαμικά. Το γυναικείο φύλο με το οποίο είναι ταυτισμένη η οικιακή εργασία αντανakλά την πατριαρχική αγορά εργασίας στο περιθώριο της οποίας βρίσκεται η γυναίκα/νοικοκυρά της απλήρωτης οικιακής εργασίας της φορντικής εποχής. Δεν είναι τυχαίο το ότι η αύξηση στις αποδοχές για υπηρεσίες φροντίδας γενικά θεωρείται ανήθικη όταν απαιτείται από τον/την εργαζόμενο/η. Όταν το χρήμα εισχωρεί κατά αυτό τον τρόπο υποτίθεται ότι ακυρώνεται ο χαρακτήρας της συγκεκριμένης εργασίας ως κοινωνικό έργο και γίνεται περισσότερο επάγγελμα. Δηλαδή, σύμφωνα με αυτή την λογική, υπονομεύεται⁶.

Σύμφωνα με την Bridget Anderson (2000) η βασική λειτουργία της οικιακής εργασίας, το ότι αναπαράγει κοινωνικά τον εργαζόμενο, αντανakλά μία εγγενή δυσκολία για την διαμόρφωση μιας διαφανούς και υγιούς εργασιακής σχέσης. Η αναπαραγωγή κοινωνικών σχέσεων που προσφέρει η οικιακή εργασία περιλαμβάνει την αναπαραγωγή της διαφοράς σε πολλά επίπεδα. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει απαραίτητα ότι η διαφορετικότητα μετατρέπεται σε επιχείρημα μείωσης του κόστους της εργασίας στην εργασιακή διαπραγμάτευση.

Ο *χώρος της εργασίας* επίσης μπορεί να θολώσει τις όποιες διαχωριστικές γραμμές μεταξύ εργαζόμενου και εργοδότη αναβάλλοντας τις απαιτήσεις τόσο των μεν όσο και των δε για καλύτερες αποδοχές και υπηρεσίες. Το ότι η οικιακή εργάτρια δουλεύει σε κατοικίες, οι οποίες έχει ιστορικά επικρατήσει να μην θεωρούνται χώροι εργασίας, συχνά οδηγεί στην απαξίωση της ίδιας της εργασίας τους ως τέτοιας με ό,τι συνέπειες φέρει αυτό τόσο για το προϊόν όσο και για τα δικαιώματα της εργασίας τους. Κι όμως, η αγοραία σφαίρα είχε πάντα ανοικτό δίαυλο επικοινωνίας με την οικιακή σφαίρα⁷. Πόσο μάλλον σήμερα που η τηλε-εργασία έχει ήδη μπει στους ρυθμούς της ζωής μας και αρκετές κατοικίες λειτουργούν ταυτόχρονα και ως γραφεία.

Η παράκαμψη της αντιστοίχισης της οικιακής εργασίας με την πραγματική συμβολή της στην σημερινή ελληνική αγορά εργασίας οφείλεται όμως και στους ίδιους τους μετανάστες και μετανάστριες. Όπως αρκετές μελέτες στην σχέση οικιακής εργασίας, εθνικότητας και φυλής έχουν δείξει (Palmer 1989, Cock 1989), η διαφορετική εθνικότητα και τα διαφορετικά πολιτισμικά και φαινοτυπικά χαρακτηριστικά της εργάτριας σε πολλές περιπτώσεις λειτουργούν ως φεγάδι στις δεξιότητες της τελευταίας το οποίο έχει αντίκτυπο στην αξιολόγηση και τις συνθήκες της εργασίας της. Η εθνοτική διαφορετικότητα των μεταναστριών μπορεί λοιπόν να αναπαράγει το χαμηλό κοινωνικό κύρος της οικιακής εργασίας. Αποκτά όμως και την δική της δυναμική⁸.

Οι Αλβανοί/ίδες μετανάστες/τριες έχουν αναπτύξει στρατηγικές επιβίωσης και κινητικότητας σε συνθήκες κοινωνικοοικονομικού αποκλεισμού (Ψημμένος 2003, Lyberaki & Maroukis 2005). Οι μετανάστες/ριες “*εδάφοποισαν*” (Harvey 1989), έκαναν δικό τους, έδωσαν με άλλα λόγια αξία σε αυτό που οι γηγενείς απαξίωσαν. Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι δυσκολίες ενσωμάτωσής τους στην ελληνική αγορά εργασίας και γενικότερα το φάσμα της περιθωριοποίησής τους υποχώρησε. Αντίθετα, “*μεταλλάχθηκε*” και απόκτησε νέες ανθρωπίνες διαφορετικότητες στην πορεία.

Συγκεκριμένα, ένας από τους παράγοντες που κρατούν τις απασχολούμενες στον τομέα των οικιακών υπηρεσιών στην δουλειά τους αποτελεί η δυναμική, *το κοινωνικό πολλαπλάσιο ή κοινωνικό*

κεφάλαιο, που οι ανεπίσημες οικονομικές δραστηριότητες αναπτύσσουν με την πάροδο του χρόνου. Όπως δείχνει η έρευνα του Μαρούκη (2009) μαζί με άλλες⁹, αρκετές μετανάστριες αναπτύσσουν μια οικειότητα, αν όχι φιλικές σχέσεις, με τις εργοδότες τους. Είναι σημαντικό να τονιστεί εδώ ότι η έρευνα στην οποία βασίζεται αυτή η εργασία περιλάμβανε κυρίως live-out (εξωτερικές) οικιακές εργάτριες οι οποίες έχουν περισσότερη αυτονομία στην οργάνωση του εργασιμίου χρόνου τους από ότι οι live-in (εσωτερικές). Όπως και στην περίπτωση των ανδρών, έτσι και οι γυναίκες δημιουργούν μέσω της δουλειάς τους κοινωνικά δίκτυα στα οποία υφίστανται διάφορες διαδρομές κοινωνικής κινητικότητας. Κάποιες λοιπόν αρκούνται στις καλές σχέσεις με το αφεντικό¹⁰. Και επιβεβαιώνουν το επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο η απουσία συναδέλφων στον χώρο τον οποίο εργάζονται μειώνει τις ευκαιρίες για διαφορετική δουλειά ή περαιτέρω κατάρτιση. Ενώ άλλες αξιοποιούν το εντάσεως διαπροσωπικής επαφής χαρακτηριστικό της δουλειάς τους (που έχει λοιπόν δύο όψεις) και δράττονται τις ευκαιρίες¹¹ που τους παρουσιάζονται¹². Τα δύο αυτά σενάρια, όμως, δεν λειτουργούν προς όφελος ούτε του εργοδότη ούτε του εργαζόμενου. Στο πρώτο σενάριο, η οικειότητα από την μια πλευρά αποκτά πολλές φορές προτεραιότητα σε σχέση με τα πιο αντικειμενικά κριτήρια με τα οποία αποφασίζει κανείς να εργαστεί κάπου και αιχμαλωτίζει την εργαζόμενη σε μια δουλειά που κατά βάθος δεν θέλει. Όπως μία ερωτώμενη χαρακτηριστικά δικαιολογεί την παραμονή στην ανεπιθύμητη δουλειά της, «*δεν μου είναι σωστό να αφήσω τους ανθρώπους και να τους πω ότι φεύγω*». Από την άλλη, οι εργοδότες/ριες γίνονται και αυτοί/ές αιχμάλωτοι της οικειότητας και της φιλανθρωπίας και παραβλέπουν την ποιότητα των υπηρεσιών για την οποία πληρώνουν. Στο δεύτερο σενάριο, οι εργαζόμενες απλά κοιτάνε περισσότερο προς την έξοδο από αυτό το επάγγελμα εις βάρος συνήθως της παραγόμενης υπηρεσίας. Το ανθρώπινο κεφάλαιο στην οικιακή εργασία είναι, δηλαδή, δίκικο μαχαίρι. Οι δεσμοί οικειότητας που αναπτύσσονται σε αυτές τις διαπροσωπικές επαφές εντάσεως εργασίας κρύβουν μεν πιθανότητες κινητικότητας, πολύ περισσότερο ξεδιπλώνουν όμως δε τις σχέσεις “αιχμαλωσίας” στις οποίες εγκλωβίζονται εργαζόμενες, εργοδότες/τριες και κυρίως η ποιότητα της προσφερόμενης εργασίας (Nelson 2006, Μαρούκης 2009).

Άλλο παράδειγμα “εδαφοποίησης” των χώρων εργασίας των μεταναστών/τριών είναι το «κοινοτικό» χαρακτηριστικό της εργασίας τους. «Η σημασία της εργασίας δεν βρίσκεται στο *τι ακριβώς κάνει κάποιος*, αλλά στην *αναγνώριση της προσφοράς του* από τους συντοπίτες του» (Ψημμένος 2003: 153). Αυτή η ηθική της εργασίας, ή αλλιώς ο «κοινοτικός» χαρακτήρας της εργασίας κατά τον Ψημμένο, που προωθείται σε γενικές γραμμές στους κύκλους της αλβανικής μεταναστευτικής κοινότητας έχει διττό ρόλο. Από την μια μεριά, αποτελεί μορφή αντίστασης στην εκτόπιση και “ατυποποίηση” της εργασίας τους: δίνει ένα νόημα στην εργασία το οποίο κινείται σε διαφορετικές συντεταγμένες από εκείνο που προσδίδουν οι γηγενείς στην ίδια εργασία. Από την άλλη, ιδωμένη σε βάθος χρόνου η παραπάνω μορφή του κοινωνικού κεφαλαίου των μεταναστριών διαβρώνει τον συγκεκριμένο χώρο εργασίας.

Πράγματι, η προβολή των ανωτέρω ευρημάτων στο εγγύς μέλλον (Μαρούκης 2009) αντανακλά τα αδιέξοδα της οικιακής εργασίας των μεταναστριών. Από την μεριά της προσφοράς εργασίας, η συντήρηση μιας οικογένειας υπό ένα ημι-νόμιμο ή παράνομο καθεστώς εργασίας δυσκολεύει με γεωμετρική πρόοδο με την πάροδο του χρόνου. Οι πιέσεις και ανάγκες των εργαζόμενων μεταναστριών αυξάνουν σημαντικά καθώς μεγαλώνει το νοικοκυριό τους, τόσο ηλικιακά όσο και αριθμητικά¹³.

Επιπλέον, η συγκεκριμένη εργασία διεξαγόμενη άτυπα δεν παρέχει στον/την εργαζόμενο/η ασφάλεια στο ενδεχόμενο που αποσύρονται μελλοντικά από την δουλειά ή απλά αρρωσταίνουν και δεν μπορούν να εργαστούν. Το αντεπιχείρημα ότι αρκετές μετανάστριες προτιμούν τα περισσότερα “μαύρα λεφτά” παρά την ασφάλιση μπορεί να ισχύει μερικώς για ορισμένες ομάδες σε ορισμένες περιόδους. Τέτοια είναι η περίπτωση παντρεμένων Αλβανίδων που ασφαλίζονται μέσω της εργασίας των ανδρών τους σε περιόδους ευρύτερης οικονομικής ευημερίας. Ενδέχεται όμως

να μην ισχύει υπό συνθήκες οικονομικής κρίσης όπου λιγοστεύουν οι δουλειές για το ζευγάρι και τα χρήματα που κερδίζονται από την μειωμένη “μαύρη εργασία” δεν αρκούν για την χρηματοδότηση μιας ικανοποιητικής αυτασφάλισης.

Όμως, ακόμα και στην περίπτωση που οι οικιακές εργάτριες πληρώνουν ασφαλιστικές εισφορές και έχουν εξασφαλίσει άδεια διαμονής με σκοπό την συγκεκριμένη εργασία, η ανασφάλεια συχνά παραμένει. Χαρακτηριστικά, η έρευνα των Ψημμένου και Σκαμνάκη (2008) στις οικιακές εργάτριες από την Αλβανία και την Ουκρανία αναδεικνύει το πως τα “ευέλκτα”, αντικειμενικά και υποκειμενικά χαρακτηριστικά της εργασίας στην οποία απασχολούνται καταλήγουν να τις περιθωριοποιούν από την πρόσβαση σε παροχές κοινωνικής προστασίας.

Από την μεριά της ζήτησης, αυτό που δείχνει η μεταβλητή του χρόνου είναι το ότι η οικιακή εργασία παραμένοντας περιθωριοποιημένη σε σχέση με τον κύριο κορμό της οικονομίας στερείται πόρων όχι μόνο για την βελτίωση της ποιότητας της αλλά και την ίδια την βιωσιμότητα της. Συγκεκριμένα, το γεγονός ότι ένα σημαντικό μέρος των μεταναστριών έχει αναγκαστεί να στραφεί σε αυτά τα επαγγέλματα γιατί “αυτά είναι διαθέσιμα” αποτελεί ένα κίνητρο με αμφισβητούμενα αποτελέσματα για την πορεία τόσο των μεταναστών όσο και του ίδιου του κλάδου υπό συζήτηση. Επιπλέον, η παρατηρούμενη “εθνικοποίηση” των παραπάνω επαγγελμάτων οδηγεί στην “γκετοποίηση” και τον μαρασμό τους χωρίς κάτι τέτοιο να δικαιολογείται από τις ανάγκες της αγοράς εργασίας. Η στενή συσχέτιση των μεταναστών με αυτά τα επαγγέλματα, από την μια μεριά, απωθεί τους έλληνες από αυτά. Τα παιδιά των μεταναστών, από την άλλη, πολύ δύσκολα θα στραφούν στα ίδια επαγγέλματα λόγω κυρίως του αρνητικού κοινωνικού τους προσήμου αλλά και των προσδοκιών των γονιών τους που, όπως αποδεικνύει η διεθνής εμπειρία μελετών μετανάστευσης, προορίζουν τα παιδιά τους για διαφορετικούς θύλακες της αγοράς εργασίας.

Το επίτευγμα της απελευθέρωσης των ελληνίδων από τους οικιακούς ρόλους τους αποδεικνύεται λοιπόν υποθηκευμένο, πλασματικό και βραχυπρόθεσμο. Οι μετανάστριες ως εγκλωβιζόμενες με ημερομηνία λήξης σε επαγγέλματα αναγκαία μεν περιθωριοποιημένα δε αντανακλούν την έλλειψη ποσότητας και κυρίως ποιότητας με την οποία έρχονται αντιμέτωποι οι τομείς ευρύτερης παραγωγής της εργασίας. Η βραχυπρόθεσμη ισορροπία συμφερόντων και προσδοκιών που υπήρξε την δεκαετία του 1990 μεταξύ αναποφάσιστων (όσον αφορά την παραμονή τους) μεταναστών/ριών που ενδιαφέρονταν να βγάλουν καλά για την χώρα προέλευσης τους χρήματα και εργοδοτών/τριών που ήθελαν να μειώσουν το κόστος εργασίας, δύσκολα διατηρείται καθώς οι μετανάστες/τριες έχουν εγκατασταθεί στην Ελλάδα και έχουν διαφορετικές ανάγκες.

3. Η οικιακή εργασία ως ευκαιρία προς μια νέα θεώρηση της αγοράς εργασίας

Οι στρατηγικές επιβίωσης και “εδαφοποίησης” που προκύπτουν μέσα από την εργασιακή εμπειρία των μεταναστριών μπορούν, λοιπόν, και τους παρέχουν ένα βήμα εξέλιξης στην οικονομία και κοινωνία υποδοχής. Το συγκεκριμένο βήμα όμως δείχνει προς την εγκατάλειψη και στην καλύτερη περίπτωση την διαιώνιση της κρίσης των θυλάκων εργασίας στους οποίους απασχολούνται. Πιο συγκεκριμένα, αν οι συγκεκριμένοι θύλακες αφεθούν στο υπάρχων περιθωριοποιημένο και άτυπο καθεστώς πρόκειται να αντιμετωπίσουν, από την μια πλευρά, κρίση ποιότητας. Η “*ομηρία της φιλανθρωπίας*” στην οποία υπόκεινται τόσο οι εργαζόμενοι/ες όσο και οι εργοδότες/τριες συσκοτίζει όλο και περισσότερο το τοπίο των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων και επομένως λειτουργεί εις βάρος των παρεχόμενων υπηρεσιών. Από την άλλη, ο κλάδος της οικιακής εργασίας ενδέχεται να αντιμετωπίσει κρίση προσφοράς εργασίας όπως δείχνει ήδη το παρόν (οι δουλειές αυτές έχουν

υποβαθμιστεί στο κοινωνικό φαντασικό από την σύνδεση τους με μετανάστριες καθώς και λόγω του ευέλικτου πλαισίου διεξαγωγής τους) και το μέλλον του (οι νέες γενιές των σημερινών μεταναστών στρέφονται αλλού). Το γεγονός ότι οι ροές μη νόμιμων μεταναστών/τριών προς την Ελλάδα δεν προβλέπεται να σταματήσουν ίσως να δώσει λύση στο διαφαινόμενο ποσοτικό πρόβλημα της συγκεκριμένης αγοράς εργασίας¹⁴. Δεν απαντά, όμως, στα ποιοτικά προβλήματα των εργασιακών σχέσεων που παρατηρούνται στην συγκεκριμένη αγορά εργασίας – αντιθέτως, τα μεταθέτει σε άλλους χρόνους, χώρους και ευάλωτες ομάδες.

Οι δύο κυρίαρχες επιλογές, που συνήθως παρουσιάζονται και ως μοναδικές, είναι καταδικασμένες να αποτύχουν. Πρώτον, παρεμβάσεις στην προσφορά της εργασίας με στόχο την ευρύτερη αναβάθμιση των δεξιοτήτων των μεταναστών/τριών αφήνουν στην τύχη του τον θύλακα εργασίας για τον οποίο συζητά αυτό το άρθρο. Υποδομές χειραφέτησης από τις ανάγκες διαχείρισης ενός νοικοκυριού, τέτοιες που να καθιστούν τον εργαζόμενο ικανό να ανταπεξέλθει στους παραγωγικούς ρυθμούς μιας μεταβαλλόμενης ζήτησης, μπαίνουν στο περιθώριο με την ελπίδα ότι θα αυτορρυθμιστούν δεόντως. Το σκεπτικό πίσω από αυτή την πολιτική απασχόλησης είναι ότι η τεχνολογία θα αντικαταστήσει αυτές τις δουλειές “ρουτίνας” και ότι σχεδόν όλοι θα γίνουν υψηλά εξειδικευμένοι εργαζόμενοι ακολουθώντας την πρόοδο της οικονομίας της γνώσης. Κι όμως, πολλές δουλειές δεν αντικαθίστανται. Επίσης, η ομάδα των υψηλά εξειδικευμένων ατόμων δεν μπορεί να διευρύνεται απεριόριστα – ήδη οι σύγχρονες ανεπτυγμένες κοινωνίες είναι αντιμετώπιες με ένα πλεόνασμα εξειδικευμένων ατόμων που η αγορά όπως εξελίσσεται στην μεταβιομηχανική εποχή δεν θα μπορεί να ανταμείψει (Sennett 2006). Παράλληλα, η απασχόληση των μεταναστών στο περιθώριο της επίσημης αγοράς εργασίας σε επαγγέλματα χρήσιμα τα οποία όμως απαξιώνει η κοινωνία υποδοχής δεν φαίνεται να είναι η φρονιμότερη επιλογή την στιγμή που δουλειές εντάσεως προσωπικής επαφής που δεν μπορούν να μεταφερθούν δικτυακά θα αποβαίνουν ολοένα και πιο σημαντικές για τα επίπεδα απασχόλησης του μελλοντικού έθνους-κράτους (Blinder 2006). Η συμβολή των άτυπων και “κακών” μορφών εργασίας στην ελληνική οικονομία δεν είναι διόλου αμελητέα όπως υπενθυμίζουν οι Βαϊού & Χατζημικάλης (1997). Ήδη, θέσεις εργαζόμενων χαμηλότερου επιπέδου εξειδίκευσης (ειδικά σε χειρωνακτικά επαγγέλματα) σταματούν να υποβαθμίζονται διαφεύδοντας τις σχετικές προβλέψεις, ενώ μειώνεται η παραδοσιακή ανασφάλεια τους (Λυμπεράκη 2005).

Η δεύτερη πρόταση αφορά την ανάπτυξη υποδομών οικιακών υπηρεσιών φροντίδας από το Κράτος. Όμως, το υπερτροφικό κράτος των περισσότερων νοτιοευρωπαϊκών χωρών δεν μπόρεσε ποτέ από μόνο του να σηκώσει το βάρος των υποδομών αναπαραγωγής της εργασίας. Τα συστατικά των πρωτοφανών κοινωνικών παροχών, της μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης και του δικτύου ασφαλείας της οικογένειας (δηλαδή των γυναικών/νοικοκυρών) με τα οποία αντισταθμίστηκαν τα μειονεκτήματα της πλήρους απασχόλησης και στα οποία βασίστηκε η κοινωνική συναίνεση του φορντικού μοντέλου της πλήρους και ανδρικής απασχόλησης, έχουν αλλάξει σήμερα. Στις σημερινές κοινωνίες που χαρακτηρίζονται από χαμηλή γεννητικότητα και επιμήκυνση του προσδόκιμου όριου ζωής, οι κρατικοδίαιτες πολιτικές δεν φαίνεται ότι επαρκούν καθώς καλούνται να υποστηρίξουν όλο και περισσότερους συνταξιούχους με όλο και λιγότερους εργαζόμενους.

Ειδικά σε χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπως η Ελλάδα στις οποίες τα τείχη του “κρατισμού” εξακολουθούν να συντηρούνται χωρίς όμως να εξασφαλίζουν δημοσιονομική ισορροπία και ένα υγιές ισοζύγιο εισροών-εκροών, η συζήτηση του ρόλου της αγοράς στην στρατηγική μιας βιώσιμης ανάπτυξης λαμβάνει όλο και πιο επείγουσα μορφή. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, όμως, η έντονη πολιτικοποίηση που συνοδεύει την εν λόγω συζήτηση συνήθως καταλήγει να παράγει ακραίες εκδοχές της αγοραίας εναλλακτικής. Σε αυτά τα πλαίσια η επιδίωξη της καινοτομίας εμφανίζεται αποκομμένη από τις κοινωνικές ορίζουσες της: το φαινόμενο του *brain-drain*¹⁵, για παράδειγμα, μπορεί να ωφεληθεί

από την αύξηση του ειδικού βάρους των θέσεων εργασίας υψηλής εξειδίκευσης και προστιθέμενης αξίας στην αγορά εργασίας. Παραβλέπεται όμως ότι αυτές οι θέσεις δεν προκύπτουν απλά και μόνο από την καλή πίστη των επενδυτών. Η προσαρμογή των συμφερόντων του κεφαλαίου στην εγχώρια αγορά απαιτεί καταρχάς ένα ασφαλές περιβάλλον αναπαραγωγής της εργασίας. Όπως επισημαίνουν με άλλα λόγια θεωρητικοί της σχολής της ευέλικτης εξειδίκευσης, η έννοια της καινοτομίας δεν σχετίζεται τόσο με την τεχνολογική εξέλιξη όσο με την διάχυση αυτής στον κοινωνικό ιστό.

Το άρθρο αυτό υποστηρίζει ότι η υποβάθμιση του θύλακα της οικιακής εργασίας δεν αντιμετωπίζεται με πολιτικές απασχόλησης που στοχεύουν στην αναβάθμιση των δεξιοτήτων και, σύμφωνα με την λογική των νεοκλασικών οικονομικών, των ευκαιριών της προσφοράς εργασίας. Αντίθετα, πρέπει να εξεταστούν πιο στενά παρεμβάσεις στην πλευρά της ζήτησης της συγκεκριμένης εργασίας. Και συγκεκριμένα στις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που καθορίζουν τον βαθμό ειδίκευσης αυτής της εργασίας. Η κεντρική στρατηγική συνίσταται, με άλλα λόγια, στο να γίνει ό,τι θα γινόταν σε άλλους καίριους οικονομικούς τομείς αν υπήρχε έλλειψη ποιότητας και ενδεχομένως και ποσότητας της προσφερόμενης εργασίας. Θα αλάζανε τα ίδια τα χαρακτηριστικά της εργασίας, θα αυξάνονταν δηλαδή οι αποδοχές (λόγω της πληρωμής ασφαλιστικών εισφορών), τα κίνητρα εξέλιξης και οι λοιπές παροχές που διευκολύνουν τις εργασιακές συνθήκες και την ζωή των εργαζομένων. Οι δουλειές αυτές πρέπει να σταματήσουν να υπάρχουν με την παρούσα τους μορφή και να εισαχθούν με διαφορετικούς όρους στην αγοραία σφαίρα. Πρέπει να επέλθει η *δημιουργική καταστροφή τους*, κατά τον όρο του Σουμπέτερ (βλέπε Λυμπεράκη & Μουρίκη 1996). Στα πλαίσια αυτού του επαγγέλματος υποδομής του τοπίου απασχόλησης πρέπει να τεθούν βάσεις υγιούς ανταγωνισμού και κινητικότητας¹⁶. Οι Ψημμένος και Σκαμνάκης (2008) δείχνουν ότι το γεγονός του ότι η κοινωνική προστασία σήμερα "πουλιέται με το κομμάτι", νοείται δηλαδή και καρπώνεται περιπτώσιακά και προσωρινά, αποτελεί αρνητική εξέλιξη για την νομιμοποίηση της συλλογικής αξίας της κοινωνικής προστασίας και οδηγεί ευάλωτες ομάδες σε προνοιακή περιθωριοποίηση. Η έρευνα του Μαρούκη (2009) συμπληρώνει σε θεωρητικό επίπεδο ότι η ευέλικτη αγορά είναι ένας βασικός μοχλός, και όχι το αίτιο της προνοιακής περιθωριοποίησης. Τονίζει ότι η ευέλικτη αγορά μπορεί να συμπορεύεται με τη συλλογικότητα και τη διεκδίκηση της κοινωνικής ισότητας. Οι ιστορικά οριζόμενες κοινωνικές δομές και σχέσεις που η ευέλικτη αγορά συνδέει μεταξύ τους είναι αυτές που πολλές φορές υπονομεύουν την τελευταία.

Πως όμως μπορεί να προωθηθεί η παραπάνω στρατηγική σε επίπεδο πολιτικής; Μέσα από παρεμβάσεις "εκ των άνω" (top down) αλλά και "από τα κάτω" (bottom up) οι οποίες θα προκαλέσουν μεν τις δομές (οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές) αυτής της άτυπης αγοράς εργασίας, και θα υποστηρίξουν δε τις υπάρχουσες στρατηγικές δράσης των μεταναστριών απέναντι στην απαξίωση της εργασίας τους.

Ένα πρώτο βήμα είναι ο καθορισμός του αντικείμενου της εργασίας με βάση κάποιου είδους συμβόλοιο μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών (κάτι ανάλογο με το δελτίο παροχής υπηρεσιών του ελεύθερου επαγγελματία). Το πολύπλοκο αντικείμενο και οι δύσκολα ποσοτικοποιήσιμες δεξιότητες της οικιακής εργασίας είναι συχνά το προίμιο εκμεταλλευτικών εργασιακών σχέσεων (Anderson 2000). Το αντίτιμο των υπηρεσιών που αγοράζονται θα αυξάνει ανάλογα με το χρόνο και το είδος τους. Και θα υπάρχει συμπληρωματική κρατική επιδότηση ανάλογα με το ύψος του εισοδήματος, το μέγεθος και άλλα χαρακτηριστικά του νοικοκυριού. Υπάρχουν τρία είδη προβλημάτων σε μία τέτοια πρόταση πολιτικής: πρώτον, πως θα εφαρμοστεί ένα τέτοιο μέτρο για μια δημοσιονομικά "αόρατη" ομάδα που εργάζεται άτυπα σε ένα χώρο ο οποίος δεν μπορεί να ελεγχθεί από τους υπάρχοντες μηχανισμούς της αγοράς εργασίας; Θα υπάρχει πάντα ο κίνδυνος οι νεοεισερχόμενοι μετανάστες που θέλουν γρήγορα λεφτά να "παίρνουν τις δουλειές" από τους υπόλοιπους που επιχειρούν να ακολουθήσουν την νόμιμη οδό. Δεύτερον, η εφαρμογή μιας τέτοιας πολιτικής φαντάζει αδύνατη όταν η διαπραγματευτική δύναμη που έχουν νόμιμες και μη νόμιμες μετανάστριες είτε για την εύ-

ρεση εργασίας είτε για την πρόσβαση σε δικαιώματα που απορρέουν από την εργασία τους είναι αμελητέα (Ψημμένος & Σκαμνάκης 2008). Τρίτον, το ίδιο το γεγονός της μη πληρωμής της οικιακής εργασίας κατέχει ξεχωριστή θέση στην σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία: λειτουργεί ως ηθικό αντίβαρο στην οργάνωση της εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Η Βικτωριανής επιρροής άποψη του κόσμου ως διχοτομημένου ανάμεσα στον σκληρό, απρόσωπο, ανδρικό επιχειρηματικό κόσμο του καπιταλισμού και τον ηθικό, "αμόλυντο από χρηματικές συναλλαγές" κόσμο της οικογένειας και της κοινότητας υψώνεται ως ηθικό ανάχωμα που αποκρούει όποιες απόπειρες επιχειρούν να δώσουν υπόληψη και χαρακτήρα εργασίας στον συγκεκριμένο χώρο. Όμως, όσο συντηρείται μια οπτική «ξεχωριστών σφαιρών» (Habermas 1981) όπου οι μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί και το κράτος θεωρούνται περισσότερο αρμόδιες και η αγορά αυστηρά ακατάλληλη για την σφαίρα της οικογένειας, τόσο τελματώνουν αυτές οι δουλειές μαζί με την ποιότητα των υπηρεσιών τους σε ένα ευάλλωτο καθεστώς εκτός της επίσημης αγοράς εργασίας.

Πως θα μπορούσαν να αντιμετωπιστούν αυτά τα προβλήματα λοιπόν; Πως παρακάμπτονται, πρώτον, οι παράνομοι εργοδότες; Πως, δηλαδή, χαλιναγωγείται και επηρεάζεται η ζήτηση; Μία "εκ των άνω" πρόταση προς αυτή την κατεύθυνση θα ήταν το κάθε νοικοκυριό να πληρώνει έναν καθιερωμένο φόρο οικιακής εργασίας, ο οποίος θα τροφοδοτεί τόσο τις εισφορές της οικιακής εργασίας όσο και τους μηχανισμούς που εμπλέκονται στην αναδιάρθρωση και αναβάθμιση της. Όμως, μια τέτοια πρόταση για να έχει πιθανότητες πολιτικής επιβίωσης πρέπει να χαιρεί κοινωνικής συναίνεσης. Χρειάζεται δηλαδή να επιστρατευτούν ετερόκλητες παρεμβάσεις που εκτείνονται από το πεδίο της παιδείας έως αυτό της φορολογικής πολιτικής και της μεταρρύθμισης του ασφαλιστικού συστήματος¹⁷. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, πρέπει να υπάρχει κάποιο πρακτικό κίνητρο έτσι ώστε ο καταναλωτής των οικιακών υπηρεσιών να απομακρυνθεί από την μη νόμιμη οδό. Η εισαγωγή ενός κινήτρου σύμφωνα με το οποίο ολόκληρος ο παραπάνω φόρος ή μέρος του επιστρέφεται στα νοικοκυριά μέσα από αποδείξεις δαπάνης (ανάλογα με το ύψος του εισοδήματός τους), είναι δυνατό να λειτουργήσει ως παρότρυνση προς νόμιμες συναλλαγές. Τον ρόλο δικλίδας ασφαλείας για να είναι κοινωνικά δίκαιο αυτό το μέτρο (με την έννοια ότι θα επιστρέφεται ο φόρος σε αυτούς που δηλώνουν ότι δεν απασχολούν οικιακό/ή εργατή/τρια) παίζουν παρεμβάσεις στις υποδομές της προσφοράς εργασίας οι οποίες θα ενοποιούν τους/τις εργαζόμενους/ες στο να εξασφαλίζουν συμβάσεις έργου ή εργασίας ανάλογα με την περίπτωση από τους εργοδότες τους, αλλά και να διεκδικούν τα δικαιώματα που απορρέουν από την εργασία τους.

Το κύριο όμως κίνητρο για πληρώσει το κάτι παραπάνω ο καταναλωτής είναι να το κάνει για κάτι που αξίζει. Εξαιρετικά σημαντικές είναι, από αυτή την άποψη, παρεμβάσεις στην οργάνωση της προσφοράς εργασίας οι οποίες θα υποστηρίξουν τις ερχόμενες "από τα κάτω" δυναμικές με απώτερο στόχο την διαφοροποίηση των προσφερόμενων υπηρεσιών. Οι νησίδες αυτο-οργάνωσης των μεταναστών είναι μία τέτοια κεντρικής σημασίας "από τα κάτω" πλατφόρμα δράσης για την "δημιουργική καταστροφή" και την αλλαγή του προφίλ του περιθωριοποιημένου επαγγέλματος τους.

Ένας μηχανισμός που θα μπορούσε να αντισταθμίσει την έλλειψη της εποπτικής δυνατότητας των συγκεκριμένων εργασιακών σχέσεων λόγω των χωροχρονικών συντεταγμένων τους, είναι η δωρεάν πρόσβαση σε τηλεφωνική γραμμή βοήθειας (παρόμοια με την *domestic violence helpline* στην Βρετανία) που θα συνδέεται με ένα σώμα επιθεώρησης σχέσεων οικιακής εργασίας. Σύμφωνα με την διαιτητική-νομική λογική αυτού του μέτρου οι εργαζόμενοι/ες δεν θα πρέπει να καταδικάζονται στην ανεργία και την απέλση αλλά να συνδέονται με τους μηχανισμούς εύρεσης εργασίας του ΟΑΕΔ ή/και με προγράμματα επιμόρφωσης οικιακής εργασίας και εργασιών φροντίδας¹⁸. Από την άλλη, θα πρέπει να βάζει τους εργοδότες σε λίστες με ειδικά μόνους επιδότησης και πρόστιμα ανάλογα με το αν και το γιατί έχουν απασχολήσει παλαιότερα το σχετικό σώμα επιθεώρησης εργασίας.

Κύριο μηχανισμό μείωσης των άτυπα απασχολούμενων οικιακών εργατών/ριών αποτελεί η εκστρατεία πληροφόρησης τους. Κεντρικής σημασίας, από αυτή την άποψη, είναι η διάδοση πληροφοριών σχετικών με την εγγραφή για έναρξη επαγγέλματος, τα δικαιώματα και υποχρεώσεις των ενδιαφερόμενων, καθώς και για σεμινάρια παιδαγωγικής, νοσηλευτικής, γλώσσας κ.α. (δηλαδή υποδομές για εξασφάλιση καλύτερων οικιακών υπηρεσιών). Ως θεσμική υποδομή που θα μπορούσε ίσως να πλαισιώσει τις παραπάνω παρεμβάσεις μπορεί να εξεταστεί η πρόταση των Christodoulou et al (2008) περί μιας Δημόσιας Διαχειριστικής Αρχής (Public Agency) της οικιακής εργασίας. Ως φορέας οργάνωσης της προσφοράς της οικιακής εργασίας, αυτή η Αρχή μπορεί, από την μια μεριά, να λειτουργεί ως μια ευέλικτη δεξαμενή εύρεσης ευκαιριών για οικιακή εργασία (η οποία δεν θα θέτει ως προϋπόθεση πρώτης προσέγγισης το να έχει άδεια διαμονής η μετανάστρια) και, από την άλλη, ως Φόρουμ, ως μία θεσμική πλατφόρμα μέσα από την οποία οι εργαζόμενοι/ες σε αυτό τον χώρο θα μπορούν είτε ατομικά είτε συλλογικά μέσω των οργανώσεών τους να ασκήσουν πολιτική και κοινωνική δράση [*political opportunity structure* θα την ονόμαζαν οι Koormans και Statham (2000)].

4. Αντί επιλόγου

Aυτό το άρθρο επιχειρεί να δείξει ότι η άτυπη οικιακή εργασία είναι ένας θύλακας εργασίας που πρέπει και *μπορεί* να συντονιστεί με τις κύριες μορφές παραγωγής και εργασίας της σημερινής μεταβιομηχανικής κοινωνίας. Πρώτον, αναδεικνύεται η ανάγκη να τεθούν βάσεις υγιούς ανταγωνισμού και κινητικότητας σε αυτή την “οριζόντια” αγορά εργασίας. Προς αυτή την κατεύθυνση, τα πιθανά αδιέξοδα της άλλοτε ευνοϊκής σύζευξης της μετανάστευσης με την οικιακή εργασία συζητούνται μέσα από τα ευρήματα μιας πρόσφατης έρευνας για τις οικιακές εργάτριες από την Αλβανία (Μαρούκης 2009). Στο ίδιο πλαίσιο συζητούνται τα χαρακτηριστικά που διαμορφώνουν την ζήτηση για οικιακή εργασία: ο χώρος, ο χρόνος και οι κοινωνικές παράμετροι (φύλο, φυλή, εθνικότητα) που παρεμβάλλονται στην διαπραγμάτευση των όρων της συγκεκριμένης εργασίας. Στην συνέχεια, το άρθρο προχωρεί στην διατύπωση ορισμένων προτάσεων με στόχο να αντιστραφεί η διαδικασία ατυποποίησης και υποβάθμισης της οικιακής εργασίας και οι υπηρεσίες της να πληρώνονται περισσότερο όντας ταυτόχρονα ανταγωνιστικές και άξιες του αυξημένου κόστους τους. Για να συντελεστεί αυτό θα πρέπει να διαφοροποιηθούν οι προσφερόμενες υπηρεσίες. Η ατυποποίηση και διασπορά των εργασιακών σχέσεων του συγκεκριμένου θύλακα πρέπει να επανασυνδεθούν με τον κοινωνικό ιστό υπό διαφορετικούς όρους. Παραδείγματα υπάρχουν. Το πώς μετασχηματίστηκε η εκτεταμένη ατυποποίηση των παραγωγικών σχέσεων της αποβιομηχανιζόμενης κεντρικής Ιταλίας στο μοντέλο ευέλικτης εξειδίκευσης της *Τρίτης Ιταλίας* είναι ένα τέτοιο (Caracchi 1989). Το εγχείρημα γίνεται δυσκολότερο στον άτυπο τριτογενή τομέα της μεταβιομηχανικής εποχής καθώς απαιτείται περισσότερη κοινωνική συνοχή σε ένα κόσμο πιο πολύπλοκο και πιο διαφοροποιημένο παραγωγικά και κοινωνικά. Όχι όμως και αδύνατο. Όσον αφορά το αν είναι δυνατή η διαφοροποίηση του προϊόντος των οικιακών υπηρεσιών φροντίδας, η απάντηση είναι καταφατική. Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα είναι οι «*childminder businesses*» που έχουν αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια στην Βρετανία.

Η εξέταση των διαδρομών απασχόλησης που διανύουν εργαζόμενοι/ες διαφορετικών εθνικότητων στον τομέα της φροντίδας σε διαφορετικές μορφές και χώρους οργάνωσης του τελευταίου (π.χ. υπεργολαβία) είναι ερευνητικές κατευθύνσεις που θα μπορούσαν να συμβάλλουν σημαντικά α) στην χαρτογράφηση των μεταβαλλόμενων κοινωνικών και οικονομικών δομών που εντάσσονται οι υποδομές αναπαραγωγής της εργασίας στην οικονομία των υπηρεσιών, και επομένως β) στην διερεύνηση των προϋποθέσεων απεγκλωβισμού τους από τις συνθήκες καταμερισμού της εργασίας που τις περιβάλλουν.

Σημειώσεις

1. Την περίοδο 1979-1983 φαίνονται στην ελληνική οικονομία τα σημάδια της διεθνούς πετρελαϊκής κρίσης του 1973 που οδήγησε τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες στην αναδιπλώση από τα επενδυτικά ανοίγματα του φορντικού τρόπου μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης, και ώθησε προς νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας (Λιάργκοβας & Πατρώνης 2004).
2. Η συγκεκριμένη έρευνα (Μαρούκης 2009) λόγω ακριβώς του ότι ασχολείται με το κοινωνικό κεφάλαιο των μεταναστών (μία μακρά κοινωνική διαδικασία), εστιάζει σε γυναίκες οι περισσότερες από τις οποίες έχουν εγκατασταθεί εδώ και κάμποσα χρόνια στην Ελλάδα και επιπλέον ζουν μαζί με τις οικογένειές τους. Για αυτό και περιλαμβάνει κυρίως live-out οικιακές εργάτριες. Τα δεδομένα που συζητούνται σε αυτή την εργασία αφορούν "δομημένες" συνεντεύξεις από 63 οικιακές εργάτριες ενός δείγματος 178 γυναικών. Η παράλληλη χρήση περιμετρικών ερωτήσεων-"γεγονότων" και τεχνικών διαλόγου γύρω από αρκετά κλειστά ερωτήματα του ερωτηματολογίου τροφοδότησε το ποιοτικό κομμάτι της έρευνας. Για την δειγματοληψία έγινε χρήση άτυπων δικτύων και αρχικών πυρήνων από τα "cold calls" από τα οποία επεκτάθηκαν (μέσω της μεθόδου της χιονοστιβάδας) οι αλυσίδες του πληθυσμού των ερωτώμενων. Ενώ από την μια μεριά δόθηκε ειδικότερο βάρος σε περιοχές της Αθήνας με μεγαλύτερη συγκέντρωση μεταναστών, από την άλλη οι συνεντεύξεις επεκτάθηκαν σε όλο το λεκανοπέδιο Αττικής περιορίζοντας κατά το δυνατόν την γεωγραφική μεροληψία του δείγματος. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν από τον γραφόντα σε συνεργασία με την ερευνητική εταιρεία Kappa-Research. Πριν αρχίσει η έρευνα πεδίου διεξήχθησαν σεμινάρια στην ερευνητική ομάδα στα οποία συζητήθηκαν οι κανόνες επιλογής, προσέγγισης του δείγματος και το ερωτηματολόγιο ενώ διευκρινίστηκαν ζητήματα που προέκυψαν στο πιλοτικό στάδιο. Το ζήτημα περί εμπιστοσύνης που τίθεται λόγω του ότι οι συνεντευκτές δεν μιλούσαν αλβανικά μετριάστηκε από το γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις "πηγαίνανε συστημένοι". Οι συνεντεύξεις έγιναν επί το πλείστον στους χώρους κατοικίας και δευτερευόντως στους χώρους εργασίας των μεταναστών. Κατά την διάρκεια και στο τέλος της έρευνας διεξήχθη ποσοτικός και ποιοτικός έλεγχος των ευρημάτων δια συναντήσεων του γραφόντα με τους υπόλοιπους συνεντευκτές.
3. Η "λαϊκότερη" αναδιανομή του εισοδήματος, η εξασφάλιση απασχόλησης και η άνοδος του βιολογικού επιπέδου για όλο και ευρύτερα στρώματα του ελληνικού πληθυσμού τις δεκαετίες του 1980 και 1990 (δεκαετίες μεγέθυνσης του τομέα των υπηρεσιών), δημιούργησε μία δεξαμενή οικογενειακών και κοινωνικών προσδοκιών η οποία έστρεψε και ακόμα στρέφει τους/τις νέους/νέες σε επιλογές περαιτέρω εκπαίδευσης αντί εργασίας και προς υψηλής εξειδίκευσης αγορές εργασίας.
4. Η αύξηση του προσδόκιμου όριου ζωής και οι χαμηλότεροι ρυθμοί γεννητικότητας αυξάνουν όλο και περισσότερο την ζήτηση υπηρεσιών φροντίδας.
5. Οι κοινωνικοί αγώνες για την ισότητα των φύλων έχουν οδηγήσει σε χωρίς προηγούμενο για τα ελληνικά δεδομένα εισόδο των γυναικών στην επίσημη αγορά εργασίας. Η αύξηση του έμμεσου κόστους εργασίας που προκύπτει (επιβαρυνόμενη περαιτέρω από την δυσαναλογία εργαζόμενων-συνταξιούχων) έχει οδηγήσει στην αύξηση του αριθμού των οικογενειών όπου και οι δύο γονείς δουλεύουν με πλήρες ωράριο. Επιπλέον, η δεξαμενή διαθέσιμων "χεριών βοήθειας" έχει επηρεαστεί από την σημερινή οικονομία των υπηρεσιών η οποία προσφέρει ποικίλες εξω-εργασιακές δυνατότητες και δραστηριότητες για τις νέες γενιές εργαζόμενων και συνταξιούχων.
6. Όπως εύστοχα επισημαίνει η J. Nelson (2006), η κυρίαρχη θεώρηση της κοινωνίας υπό το πρίσμα των "εξεχωριστών σφαιρών" του Χάμπερμας (που υιοθετεί αντί να αντικρούει τις εικόνες της

αγοράς και της οικογένειας ως ανήθικης μηχανής παραγωγής κέρδους και λίκνου αλληλεγγύης και φιλανθρωπίας αντίστοιχα) οδηγεί τον “ηθικό” άνθρωπο σε μια ιδεολογική περιφρούρηση της οικογενειακής του σφαίρας από αγοραίες αξίες – ανεξαρτήτως του ότι οι τελευταίες έχουν ήδη εισχωρήσει και μάλιστα με τους χειρότερους όρους για τους εργαζόμενους και επομένως για το παραγόμενο προϊόν.

7. Οι γυναίκες της μεσαίας τάξης, που θεωρούνταν φύλακες-άγγελοι της ηθικής, είχαν υπηρέτες/ριες στην διάθεση τους και δεν είχαν άλλο ρόλο από το να περιμένουν τους άνδρες τους να γυρίσουν από την δουλειά, ήταν ποσοτικά ασήμαντες. Οι περισσότερες γυναίκες που δεν εργαζόντουσαν, ασχολούνταν με την οικιακή οικονομία και φρόντιζαν τα μέλη της οικογένειας τους. Ενώ η μάζα των γυναικών που δεν είχε αστούς συζύγους είχε να αντιμετωπίσει ταυτόχρονα και τις κακές εργασιακές συνθήκες της βιομηχανικής οικονομίας (Nelson 2006: 66).
8. Όπως δείχνουν οι Κασιμάτη & Μουσούρου (2007) οι ελληνίδες εργοδότριες φαίνεται να εκτιμούν περισσότερο τις Ουκρανές από τις Αλβανίδες οικιακές βοηθούς. Το κοινωνικό περιβάλλον επηρεάζει περισσότερο από το ορθολογικό συμφέρον τις προτιμήσεις των εργοδοτριών.
9. Κασιμάτη & Μουσούρου 2007, Θανοπούλου 2007, Καμπούρη 2007, Ψημμένος 2003 ΚΕΘΙ, Συρίγου-Ρήγου 2000.
10. Σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρήθηκε ότι η διαπροσωπική επαφή μετράει περισσότερο από άλλα εργασιακά ζητήματα σε μια δουλειά: «Τα αφεντικά με αγαπάνε. Είναι κύριοι. Είναι δύσκολο να βρεις καλύτερους. Και σου φέρονται το ίδιο είτε είσαι Έλληνας, Πακιστανός είτε Αλβανός».
11. Ευκαιρίες οι οποίες κυμαίνονται από πληροφόρηση για κατάρτιση και εκπαίδευση έως και προτάσεις διαφορετικής εργασίας.
12. Οι Lyberaki & Maroukis (2005) και Μαρούκης (2009) δείχνουν μάλιστα ότι οι μετανάστες/ριες σιγά αλλά σταθερά εισχωρούν σε δουλειές και θέσεις παρόμοιες με αυτές των γηγενών, όπως φαίνεται από την σύγκριση με παλαιότερες έρευνες (Κασιμάτη 1993, Λινάρδος-Ρυλμών 1993, Ψημμένος 1995, Βαίου & Χατζημικαήλ 1997, Πετρονάτη 1998, Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη 2001).
13. Οι μελέτες πάνω στο φύλο και την μετανάστευση που παράγονται μέσα από το ερευνητικό πρόγραμμα Πυθαγόρας Ι εστιάζουν στις χαμηλού κύρους εργασίες των μεταναστριών και δείχνουν πως τα ίδια τα χαρακτηριστικά των μεταναστριών (οι λόγοι και τρόποι της μετανάστευσης τους, οι οικογενειακοί δεσμοί και σχέσεις τους και οι συναρτώμενες με αυτά προσδοκίες τους) επιδρούν στην διαδικασία ένταξης τους στην κοινωνία υποδοχής (Κασιμάτη & Μουσούρου 2007), αλλά και πως η μεταβατική διαδικασία της ένταξης σε μια νέα κοινωνία αλληλεπιδρά με την διαγενεακή διαχείριση της μνήμης και τα πολιτισμικά εφόδια των διαφορετικών γενεών των μεταναστών που ζουν στην Ελλάδα (Θανοπούλου 2007).
14. Τα χαρακτηριστικά της μετά το 2001 εισερχόμενης μετανάστευσης στην Ελλάδα (ανδρική κυρίως μετανάστευση από Ασιατικές και Αφρικανικές χώρες) (Μαρούκης 2009b) καθιστούν τουλάχιστον αμφίβολη την απορρόφηση των νέων μεταναστών/τριών στον θύλακα της οικιακής εργασίας.
15. Αν και πιο πιθανό από την μετανάστευση “εγκεφάλων” είναι το ενδεχόμενο της απαξίωσης εξειδικευμένων ατόμων μέσα στην χώρα τους. Η απόφαση για μετανάστευση είναι δύσκολη και μέχρι στιγμής τα δεδομένα δείχνουν ότι είναι πιο πιθανό να ληφθεί ως έσχατη λύση παρά ως απόφαση μεγιστοποίησης του δυναμικού οφέλους του ατόμου. Το ποσοστό του πληθυσμού που μεταναστεύει σήμερα υπολείπεται κατά πολύ από το αντίστοιχο ποσοστό στις αρχές του 20ου αιώνα (Nancy L.Green 2004). Ενώ είναι πολύ μικρό σε σχέση με το ποσοστό που δεν μετακινείται.
16. Είναι υποκρισία το να παρατείνεται η περιθωριοποιημένη και μη βιώσιμη θέση αυτού του κλάδου από φόβο “μόλυνσης” από επιδράσεις της αγοράς σε περίπτωση που ο συγκεκριμένος χώρος οργανωθεί περισσότερο ορθολογικά σε ένα πλαίσιο ανταγωνισμού με οικονομίες κλίμακας. Η αγορά έχει ήδη εισχωρήσει σε αυτό τον χώρο, με τους χειρότερους όμως όρους.

17. Για να βρεθεί δηλαδή η συναίνεση και οι πόροι που θα επιτρέψουν στην παραγωγική δυναμική να ελιχθεί προς διάφορες κατευθύνσεις, πέρα από ένα εκσυγχρονισμένο Κράτος και μια δυναμική προσφορά εργασίας χρειάζεται και μια αγορά ικανή να ανταπεξέλθει στο νέο κύμα προσφερόμενων προϊόντων και υπηρεσιών. Η αγοραστική ικανότητα του πληθυσμού, με άλλα λόγια, πρέπει να διατηρήσει την δύναμη της.
18. Βέβαια, οι μέχρι στιγμής μελέτες δείχνουν ότι η πρόσβαση ακόμα και των νόμιμα διαμένοντων μεταναστών στις σχετικές υπηρεσίες απέχει πολύ από ένα τέτοιο σενάριο (Κασσιμάτη&Ψημμένος 2004, Τσιώλης 2005, Μπάγκας, Παπαδοπούλου&Συμεωνάκη 2008).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Anderson Br., [2000], *Doing the dirty work?: the global politics of domestic labour*, London: Zed Books.
- Βαΐου, Ν. & Χατζημιχάλης Κ., (1997), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς*, Αθήνα: Έξαντας.
- Blinder Al., "Offshoring: The Next Industrial Revolution?", *Foreign Affairs*, vol. 85 no. 2 March - April 2006.
- Caracchi V., "The informal economy and the development of flexible specialization in Emilia-Romagna", in: A. Portes, M. Castells, L.A. Benton (eds) (1989), *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*, Baltimore: John Hopkins University Press, p.p. 189-215.
- Christodoulou J., Padrós M., Parsanoglou D., et al (2008), *Integration of Female Migrant Domestic Workers: Strategies for Employment and Civic Participation*, Mediterranean Institute of Gender Studies, University of Nicosia, Nicosia: University of Nicosia Press.
- Cock J. (1989), *Maids and Madams: Domestic Workers Under Apartheid*, Women's Press Ltd, The; Rev edition.
- Green N.L., (2004), *Οι δρόμοι της μετανάστευσης: σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Habermas J., (1981), *The Theory of Communicative Action*, vol. 2, *Lifeworld and System: a critique of Functionalist Reason*, Boston: Beacon.
- Harvey D., (1989), *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Blackwell.
- Θανοπούλου Μ., (2007), *Φύλο και Μετανάστευση*. Τόμος III: *Διαγενεακές σχέσεις και σχέσεις φύλου σε οικογένειες Αλβανών μεταναστών*, Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Gutenberg.
- Jordan B., Strath B. & Triandafyllidou A., (2003), "Comparing Cultures of Discretion", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 29, no. 2, p.p. 373-395.
- Καμπούρη Ε., (2007), *Φύλο και Μετανάστευση*. Τόμος II: *Η καθημερινή ζωή των μεταναστριών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Gutenberg.
- Κασσιμάτη Κ., (1993), *Πόντιοι Μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση: κοινωνική και οικονομική τους ένταξη* (Β' έκδοση), Αθήνα: ΓΓΑΕ & ΚΕΚΜΟΚΟΠ.
- Κασσιμάτη Κ. & Ψημμένος Ι., "Οργανωτική Κουλτούρα και Κοινωνικός Αποκλεισμός", στο: Μ. Πετμεζίδου και Χρ. Παπαθεοδώρου (επιμ.) (2004), *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα: Έξαντας, σ.σ. 439-483.
- Κασσιμάτη Κ. & Μουσούρου Λ.Μ., (2007), *Φύλο και Μετανάστευση*. Τόμος I: *Θεωρητικές αναφορές και εμπειρική διερεύνηση*, Αθήνα: ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Gutenberg.

- Koopmans R. & Statham P. (eds), (2000), *Challenging Immigration and Ethnic Relations Politics – Comparative European Perspectives*, Oxford: Oxford University Press.
- Λαμπριανίδης Λ. & Λυμπεράκη Α., (2001), *Αλβανοί Μετανάστες στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Λιάργκοβας Π. & Πατρώνης Β., "Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα, 1974-2000: Εθνικοποιήσεις, Κρατική Παρέμβαση ή Οικονομία της Αγοράς;" στο: Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.) (2004), *Οικονομία και Πολιτική στην Σύγχρονη Ελλάδα*, Τόμος Β, Αθήνα: Διόνικος.
- Λινάρδος-Ρυλμόν Π., (1993), *Αλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργασίας στην Ελλάδα*, Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.
- Λυμπεράκη Α. & Μουρίκη Α., (1996), *Η Αθόρυβη Επανάσταση: νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Λυμπεράκη Α., "Τεχνολογία και Εργασία: Μια δύσκολη αμφίδρομη σχέση", στο: Χ. Ναξάκης & Μ. Χλέτσος (επιμ.) (2005), *Το μέλλον της εργασίας: Σύγχρονες Κοινωνικοοικονομικές Αναλύσεις*, Αθήνα: Πατάκη, σ.σ. 133-166.
- Lyberaki A. & Maroukis T., (2005), "Albanian Immigrants in Athens: New survey evidence on employment and integration", *Journal of Southeast European and Black Sea Studies*, vol. 5, no. 1, p.p. 21-48.
- Lyberaki A., (2009), *Deae Ex-Machina: Gender, Migration and Care in Contemporary Greece*, GreeSE paper No 20, The Hellenic Observatory, LSE.
- Μαρούκης Θ., (2009) (υπό έκδοση), *Οικονομική Μετανάστευση στην Ελλάδα: αγορά εργασίας και κοινωνική ένταξη*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Maroukis T., (2009b), forthcoming, "Irregular Migration in Greece: size and features, causes and discourses", στο: Anna Triandafyllidou (ed.), *Irregular Migration in Europe: Myths and Realities*, Aldershot: Ashgate.
- Μπάγκαβος Χρ., Παπαδοπούλου Δ. & Συμεωνάκη Μ., (2008), *Μετανάστευση και Παροχή Υπηρεσιών σε Μετανάστες στην Ελλάδα*, Μελέτη no. 29, Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.
- Nelson J. A., (2006), *Economics for Humans*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Palmer P., (1989), *Domesticity and Dirt: Housewives and Domestic Servants in the United States, 1920-1945 (Women in the Political Economy)*, U.S.: Temple University Press.
- Πετρονώτη Μ., (1998), *Το πορτραίτο μιας διαπολιτισμικής σχέσης: κρυσταλλώσεις, ρήγματα, ανασκευές*, Αθήνα: ΕΚΚΕ & ΠΛΕΘΡΟΝ.
- Sennett R., (2006), *The Culture of the New Capitalism*, New Haven & London: Yale University Press.
- Συρίγου-Ρήγου Ε., (2000), *Συζητώντας με τη Λίντα*, Αθήνα: Ανοιχτά Σύνορα.
- Τσιώλης Γ., (2005), *Προς μια νέα ηθική της εργασίας*, Μελέτη no. 23, Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.
- Ψημμένος Ι., (1995), *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια: Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ψημμένος Ι., "Ερμηνείες μετανάστευσης, προσδοκίες και ταυτότητες των Αλβανών και Πολωνών μεταναστών", στο: Κ. Κασμάτη (επιμ.) (2003), *Πολιτικές Μετανάστευσης και Στρατηγικές Ένταξης: η περίπτωση των Αλβανών και των Πολωνών μεταναστών*, Αθήνα: Gutenberg, σ.σ. 123-155.
- Ψημμένος Ι. & Σκαμνάκης Χ., (2008), *Οικιακή Εργασία των Μεταναστριών και Κοινωνική Προστασία: η περίπτωση των γυναικών από την Αλβανία και την Ουκρανία*, Σειρά: Κοινωνιολογία και Εργασία, Αθήνα: Παπαζήση.